

Het beleg van Breda in 1637

door

DRS. J.W.M. SCHULTEN

In de zeventiende eeuw werd in het algemeen aangenomen dat een belegeraar over een tienvoudige overmacht diende te beschikken. Tegen het einde van de eeuw, onder invloed van de Franse vestingbouwkundige Sébastien le Prestre Vauban (1633-1707), werd de noodzakelijk gedachte overmacht overigens teruggebracht tot het zes- à zeventvoudige. Frederik Hendrik (1584-1647) beschikte over een strijdmacht van ongeveer 30.000 man. Zoals in de zeventiende eeuw gebruikelijk, was dat een huurleger.¹ De prins was niet vrij in zijn doen en laten, althans waar het politieke en militaire aangelegenheden betrof. Zijn opdrachtgevers, de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, hadden gedeputeerden te velde meegestuurd om hem op de vingers te kijken. Het ging er niet alleen om te controleren of er op een verantwoorde wijze met de geldmiddelen werd omgesprongen. De gedeputeerden moesten tevens meebeslissen in zaken van staatkundige aard zoals capitulaties, het sluiten van wapenstilstanden en dergelijke. Deze gedeputeerden – het waren er zes – waren tijdens het beleg in het kasteel van Bouvigne ondergebracht. Zij rapporteerden zeer regelmatig naar Den Haag over het verloop van de strijd.

Het garnizoen van Breda bedroeg ongeveer 3.500 man en stond onder bevel van Gomar de Fourdin; deze was sedert 1636 gouverneur van Breda en woonde in het zogenaamde blokhuis, de huidige woning van de gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie. Tijdens het beleg had Frederik Hendrik over zijn gezondheid niet te klagen, want het beleg vond juist tussen twee jichtaanvallen plaats. De Fourdin werd gekweld door de derdedaagse koorts, een lichte vorm van malaria, en het graveel. Met het laatste worden nierstenen bedoeld.³

De verdedigingswerken van de stad, het waren ongeveer dezelfde als die van 1625, waren in een goede staat. Over het aantal inwoners van de stad spreken de bronnen elkaar tegen. Omstreeks 1640 bedroeg het aantal inwoners, waaronder vermoedelijk veel jongeren, ongeveer 9 à 10.000. Het garnizoen was hierbij niet inbegrepen. Van de 1.500 huizen, die de stad

toen telde, waren er 1.300 voor de burgerij bestemd. De overige tweehonderd werden door de militairen uitgewoond.

Volgens de bekende schrijver Thomas Ernst van Goor had in 1631 Breda 2.702 inwoners. Van der Hoeven, in zijn geschiedenis van de vesting Breda, geeft voor datzelfde jaar 7.202 inwoners op. Hierbij moet worden aangetekend dat in 1625 veel staatsgezinde Bredase burgers de stad verlaten hadden. Een niet onbelangrijk aantal van hen vond onderdak in Geertuidenberg, vanwaar zij na de val van Breda in 1637 naar de baroniestad terugkeerden. In de jaren 1635 en 1636 werd de stad door de pest geteisterd, hetgeen het aantal inwoners ongetwijfeld heeft doen dalen. Al met al mag daarom aangenomen worden, dat het aantal inwoners van de stad in 1637 wel dichter bij de 3.000 dan bij de 7.000 heeft gelegen.⁴

De vijand voor de stad

De aanslag van Frederik Hendrik kwam natuurlijk niet geheel onverwachts. In 1634 had de prins al een vergeefse poging gedaan om de stad bij verrassing in te nemen. Op 10 juni 1637 gaf De Fourdin aan alle vrouwen die ongehuwd waren en niet tot de gezinnen van de burgerij of de soldaten behoorden, bevel de stad onmiddellijk te verlaten. Gezien de toenemende spanning wenste de gouverneur van Breda vermoedelijk dat zijn soldaten hun hoofd meer bij het militaire handwerk hielden dan bij de andere geneugten van het soldatenleven.⁵

Toch verscheen op 21 juli 1637 nog vrij onverwachts de stadhouder van Friesland, Hendrik Casimir (1612-1640), met zijn troepen voor de Boschpoort. De alarmklokken werden geluid en de noodvlag uitgestoken. Het garnizoen werd in staat van paraatheid gebracht. Verschillende huizen buiten de stad en de watermolen bij Ginneken werden in brand gestoken teneinde te verhinderen dat zij door de aanvallers als dekking zouden worden gebruikt. Voor zover mogelijk werd de oogst nog binnengehaald en het vee de stad binnengedreven. Velen verlieten in paniek de stad om niet in de krijgshandelingen verwickeld te geraken. De volgende dag, 22 juli, kregen de verdedigers enig respijt omdat die dag voor de aanvallers een biddag was en deze daarom geen militaire acties ondernamen. Hiervan werd door de verdedigers, die het een en ander vanuit een andere godsdienstige invalshoek beschouwden, onbekommerd gebruik gemaakt.⁶

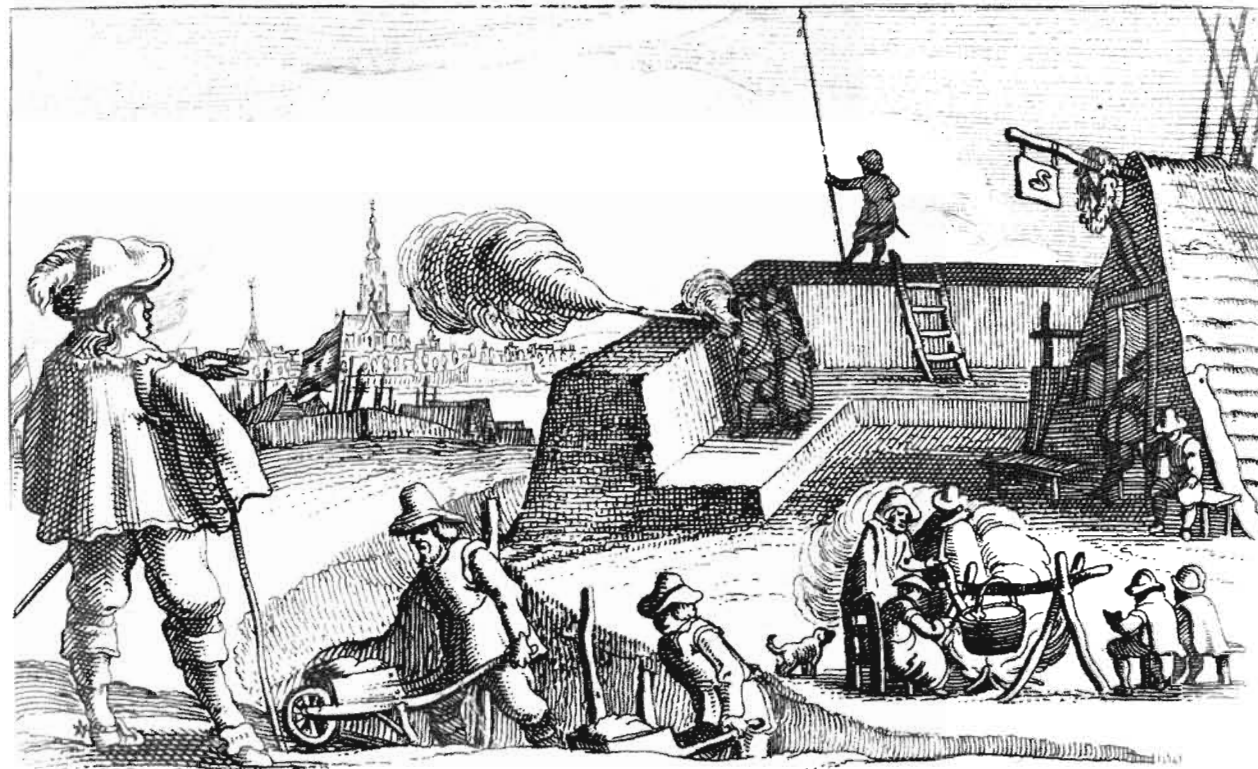
Op 23 juli kwam de koster van Princenhage in de vroege morgen geheel over zijn toeren vertellen dat de vijand er aankwam. De juistheid van

dit bericht bleek al om negen uur toen men de troepen van Frederik Hendrik zag naderen. Deze bezetten Ginneken, Princenhage en Teteringen. In de vesting gingen aalmoezeniers en andere geestelijken naar de soldaten op de wallen om hen aan te sporen tot een moedig optreden en om „de ondeugden onder het krijgsvolk” te bestrijden.⁷

De eerste uitval door de belegerden vond al op 24 juli plaats. Er zouden nog vele volgen. Calvinistische predikanten – het waren er een tiental – werden uit de herberg waar zij zich al bijna een jaar bevonden, naar de gevangenis gebracht teneinde te verhinderen dat zij zich in verbinding met de vijand zouden stellen. De eerwaarde heren bevonden zich overigens niet vanwege allerlei alcoholische of andere geneugten in de herberg. In de zeventiende eeuw was het gebruikelijk dat de overheid gijzelaars de herberg als verplichte verblijfplaats aanwees en het zal iedereen duidelijk zijn dat na 1625 calvinistische predikanten niet direct populair waren in het katholieke Breda.⁸ Hoewel er voldoende voedsel binnen de vesting aanwezig was vaardigde De Fourdin op 30 juli toch een prijsbeschikking uit om onnodige prijsopdrijving tegen te gaan.⁹ Bepaald schaars was de hoeveelheid buskruit, waarover de belegerden beschikten.¹⁰

Een van de eerste acties van Frederik Hendrik was het aanleggen van de circumvallatie.¹¹ Dat was geen overbodige luxe, want een Spaans ontzettingsleger van ongeveer 20.000 man was in aantocht. Dat leger stond onder bevel van Ferdinand van Oostenrijk (1609-1641), een zoon van de Spaanse koning Philips III en gouverneur van de Zuidelijke Nederlanden. Ferdinand, ook wel de Prins-Kardinaal of de Kardinaal-Infante genoemd, was al op tienjarige leeftijd aartsbisschop van Toledo en kardinaal geworden. Hij werd nimmer tot priester gewijd en was hij op het slagveld heel wat behendiger dan aan het altaar. Met De Fourdin was door de Prins-Kardinaal al op 1 augustus 1637 contact opgenomen door Giacomo Cantelmo door de vijandelijke linies naar Breda te sturen. Deze kon de belegerden vertellen dat het ontzettingsleger op komst was. Over en weer werden nu bodes met gecijferde brieven gezonden. Van de toren van de Grote Kerk in Breda zouden lichtsignalen gegeven worden om Ferdinand de weg te wijzen. Ter verhoging van het moreel werd in de belegerde stad een processie gehouden en dagelijks een plechtige H. Mis gelezen. Deze eindigde steeds met het zingen van de litanie van Alle Heiligen en de dag werd met een Marialof afgesloten.¹²

Behalve deze maatregelen op geestelijk terrein werd de oorlog zelf ook niet verwaarloosd. Door het doen van uitvallen, onder andere op 3 en 25 augustus, probeerden de belegerden de aanvalswerken van hun bela-

Door t'naerſtich woelen en s'Princen ſlaven, wert hier Breda rontom begraven.

46. Vanaf aarden geschutopstellingen beschiet de Staatse artillerie Breda. De kanonnen staan tussen schanskorven opgesteld. Gravure van Claes Jansz. Visscher (1586-1652).

(Atlas van Stolk, Rotterdam)

gers te vernietigen. Datzelfde probeerden zij te bereiken met zwaar artillerie- en musketvuur vanuit de vesting. Desondanks vorderden de aanvallers gestaag. De kardinaal was inmiddels met zijn leger bij Zundert en Rijsbergen aangekomen. Schermutselingen met de troepen van Frederik Hendrik vonden plaats. De circumvallatie-linie was echter te sterk geworden om te doorbreken. Op 15 augustus, het feest van Maria's Ten Hemelopneming werd het de stad duidelijk dat voorlopig op ontzetting niet viel te rekenen. De toekomst begon er voor de belegerden dus somber uit te zien. Een bemoedigende brief van de Prins-Kardinaal, die op 17 augustus werd ontvangen, kon daar weinig aan veranderen.

De Prins-Kardinaal vertrok vervolgens met zijn leger naar Opper-Geldern en nam na een beleg van vijf dagen op 25 augustus Venlo in. Daarna kwam Roermond aan de beurt. Frederik Hendrik was weinig gesticht over het optreden van de bevelhebbers in Venlo en Roermond. Capituleren was niet zo erg, maar het diende niet te vlug te geschieden. Daarom moesten de betrokkenen zich voor de krijgsraad verantwoorden. De gouverneur van Venlo, Nicolaas van Brederode, werd ter dood veroordeeld. Bij verstek weliswaar, want hij had er wijselijk voor gezorgd zich tijdig uit de voeten te maken.¹³

De stad onder vuur

De Spaanse successen bij Venlo en Roermond hielpen De Fourdin overigens geen stap verder. De belegeraars, nu niet meer bedreigd door het ontzettingsleger, konden hun volle aandacht op de stad richten. Deze werd door Frederik Hendrik vanuit drie richtingen aangevallen. Graaf Willem van Nassau viel de Haagsche- of Antwerpschepoort aan, Graaf Hendrik Casimir nam het kasteel voor zijn rekening terwijl de Ginnekenpoort het aanvalsdoel voor de Fransen en Engelsen was. Op 23 augustus was men de stad zover genaderd dat deze hevig onder vuur genomen kon worden. Een ooggetuige schreef, dat op

zondagnacht, de 23^e, „ses halve Kortouwen waren geplamt op de groote Batterie van die voor 12 gemackt was. Beneffens deze, soo waren daer noch twee ander Batteryen ghemaectt, de een voor 8 Stucken, ende den anderen voor vier, de France Batterye genoemt, ende oock een Mortier Batterye voor twee Mortiers binnen de Reduyt op de flincker-kant. Dese Batteryen korts daer na speelden seer furieuselijck op Ginnekens Bolwarck, ende langhs de Wal om Vyands Gheschut schadeloos te maken.”¹⁴

Behalve de vestingwerken kwamen nu ook de stad onder vuur te liggen. Zo werd op 1 september de Jezuïetenkerk getroffen. Ook op de Grote Markt vielen de granaten. De verdediging van de vesting werd niet passief gevoerd. Steeds weer opnieuw werden uitvallen gedaan. De vijand werd voortdurend met musketvuur en handgranaten bestookt. Het mocht allemaal niet baten. De vestingwallen werden steeds meer genaderd. De Fourdin gaf de moed echter niet op, hoewel de burgerij en de geestelijkheid in de stad daar anders over dachten. Zij waren van mening dat het zo welletjes was geweest en vroegen De Fourdin de strijd te staken. Deze voelde daar nog niets voor omdat de vijand immers nog buiten de wallen was. Vanaf 10 september nam de strijd verder in hevigheid toe. Op 21 september schreef Van Reigersberch aan zijn zwager Hugo de Groot dat de capitulatie van Breda binnen veertien dagen te verwachten was.¹⁵ Een ooggetuige schreef in de maand oktober:

„Toch hield het schieten voortdurend aan, zoodat iemand die goed geteld had, verzekerde dat die dag meer dan tweeduizend grote kogels uit de verschillende belegeringswerktuigen in de stad waren geworpen. 'T is ontzettend en verschrikkelijk, ja in de christenwereld, laat staan in de Nederlanden, in vroegere eeuwen ongehoord!’¹⁶

De stad lag nu echter onder vuur. Zoals eerder werd opgemerkt hielden de Prins-Kardinaal en De Fourdin elkaar via vercijferde brieven op de hoogte van de gang van zaken. Sommige van deze brieven vielen in handen van Frederik Hendrik en werden ontcijferd. Daardoor was men zo goed op de hoogte hoe de zaken er binnen de vesting voor stonden. Frederik Hendrik had tijdens het beleg over belangstelling niet te klagen. Van heinde en verre kwamen de nieuwsgierigen toegestroomd om deze hoogst interessante gebeurtenis mee te maken. Ook waren vele veldheren in spé aanwezig om het vak van Frederik Hendrik te leren; het beleg van Breda dus als studieobject. De vrouw van Frederik Hendrik, Amalia van Solms, werd door de secretaris van de prins, Constantijn Huygens per brief op de hoogte gehouden.¹⁷ Toen het beleg ten einde liep ging zij naar Geertruidenberg om niets van het laatste bedrijf te missen.

Genoeg gevochten

In het Bredase stadhuis werd inmiddels steeds drukker vergaderd. Hoe De Fourdin te overtuigen dat het nu genoeg was geweest? Te lang standhouden hield het risico in dat de tegenstander een eervolle capitulatie

De Soliers, Paep, en Monnicken siet; Breda verlaten met verdriet

47. 10 Oktober 1637. Geestelijken, met het passiekruis hoog geheven, en het Spaanse garnizoen verlaten Breda. Gravure van Claes Jansz. Visscher (1586-1652).

(Atlas van Stolck, Rotterdam)

niet zou accepteren en de stad aan plundering en brandstichting zou prijsgeven. Na verschillende verzoeken te hebben afgewezen hield De Fourdin tenslotte op 5 oktober opnieuw krijgsraad om te beslissen was er nu te doen stond. De belegerden waren bijna door hun kruitvoorraad heen en de vijand stond op punt de stad binnen te dringen. Eenstemmig werd thans besloten om te capituleren.

Om te onderhandelen werd door De Fourdin om een wapenstilstand verzocht. Eerst werden gijzelaars uitgewisseld en vervolgens gingen de onderhandelaars op pad. Zij werden door de prins op uiterst voorkomende wijze ontvangen. De belegering zou volgens de regels van het spel afgewerkt worden. Van Frederik Hendrik was bekend dat hij ten aanzien van de godsdienstige kwesties zeer tolerant was. De Staten-Generaal hadden daarentegen, onder druk van de predikanten in deze zaken gans andere opvattingen. De paapse superstitiën moesten worden bestreden en grondig worden uitgeroeid. Via de gedeputeerden te velde konden zij erop toezien dat de prins niet al te veel concessies deed. Nadat ook op 7 oktober onderhandeld was, kwamen de partijen tot een overeenkomst, of eigenlijk tot twee overeenkomsten.¹⁸

Ten aanzien van de afspraken met het garnizoen bestonden er bij Frederik Hendrik en De Fourdin weinig problemen. De oorlog was immers geheel volgens de regels van het spel gevoerd. De belegerden hadden de vesting zeer dapper, maar toch ook weer niet te lang verdedigd. Een eervolle aftocht zou hun deel worden. Gewonde officieren en soldaten zouden in Breda in het gasthuis tot hun herstel verpleegd worden. Bij het verlaten van de stad mocht De Fourdin twee mortieren en vier stukken geschut meevoeren. En dat was nog niet alles. Voor iedere vuurmond mocht munitie voor twaalf schoten worden meegenomen. Verder kreeg de gouverneur twee dagen respijt om zich voor de aftocht voor te bereiden. Afgesproken werd dat:

„den Gouverneur ende Officieren van 't selve Guarnisoen sulden beloven te vertreckken, te weten op Saterdagh toekomende, zijnde den 10 Oktober 1637".¹⁹

Was er bij het verdrag tussen de militairen onderling sprake geweest van twee gelijkwaardige partijen, die volgens een vaste code de zaken met elkaar regelden, anders lag dat ten aanzien van de burgerij en de geestelijkheid. Hier lagen de zaken duidelijk wat ingewikkelder. Burgerij en geestelijkheid deden verschillende voorstellen aan de prins. Het zal niemand verbazen dat het openlijk mogen uitoefenen van de rooms-katholieke ere-

dienst daarvan een belangrijk onderdeel was. De prins nam de ingediende voorstellen in overweging. Hier was dus duidelijk sprake van een onderdanig vragende partij. Eerder werd opgemerkt dat Frederik Hendrik vrij tolerant was, vooral daar waar het godsdienstige zaken betrof. Hij moest echter rekening houden met de gedeputeerden te velde, die hem duchtig op de prinselijke vingers keken.

Uitgangspunt van de tweede overeenkomst was dat alles vergeven en vergeten zou worden. Er moest een nieuw begin gemaakt worden. Maatregelen, die eerder door de magistraat genomen waren, zouden van kracht blijven. De rechtszekerheid van de burgerij moest gewaarborgd blijven. Het onderhoud van de vestingwerken en de inkwartiering van de soldaten zouden op de zelfde wijze geschieden als vóór 1625.

Ten aanzien van de godsdienstige zaken werd ook teruggegrepen naar de situatie van voor 1625. De Onze-Lieve-Vrouwekerk werd weer Grote Kerk en was alleen beschikbaar voor de protestantse eredienst. Voor het openbaar belijden van de katholieke godsdienst was voorlopig in Breda geen plaats. Alleen het Begijnenhof en het klooster St.-Catharinadal, de huidige Kloosterkazerne, mochten blijven bestaan. De zusters van St.-Catharinadal zouden overigens in 1646 naar Oosterhout verhuizen. Ten aanzien van de eigendommen van de Bredase clerus werd bepaald:

„Dat alle Geestelijke Personen hunne goederen sullen mogen genieten ende administreren, so als sy voor den jaare 1625 gedaen hebben”.²⁰

Zij die de stad verlieten mochten hun goederen meenemen of verkopen. En dat laatste binnen een alleszins redelijke termijn.

De uittocht

Op 10 oktober, om 11.00 uur, daarbij gadeslagen door een grote menige toeschouwers, verlieten via de Boschpoort De Fourdin en zijn soldaten Breda. Mechelen was hun voorlopige eindbestemming. De uittocht vond plaats met vliegende vaandels, slaande trom, brandende lonten en de kogel in de mond. Eervoller kon het niet. Omdat De Fourdin nog steeds ziek was, verliet hij per koets de stad. Buiten de vesting besteeg hij echter zijn paard om zoals het een dapper krijgsman betaamde, Frederik Hendrik te begroeten en de nodige eerbewijzen te brengen. Deze deed hetzelfde ten aanzien van de heldhaftige gouverneur van Breda. Ongeveer 2.000 soldaten verlieten met De Fourdin de stad. Zij werden gevolgd door

5 à 600 wagens met huisraad. In de stoet trokken ook de jezuiten, de paters kapucijnen en andere ordegeestelijken mee, op wier aanwezigheid in de stad de nieuwe meesters geen prijs meer stelden. De paters kapucijnen – het waren er zestien – verlieten de stad processiegewijze met opgeheven passiekruis. Enkele baldadige soldaten vuurden tot grote ergernis van de katholieken enige musketschoten op het kruis af.²¹ Onder de toeschouwers die naar de uittocht waren komen kijken, bevond zich ook Amalia van Solms, de vrouw van Frederik Hendrik, en haar zoontje, de latere stadhouder Willem II.

Een stichtelijk en feestelijk slot

Aangezien de uittocht langer geduurd had dan voorzien was, werd pas de volgende dag, 11 oktober, een dankdienst in de Grote Kerk gehouden. Toen in 1625 Spinola de stad veroverd had, had men ontdekt dat de Onze-Lieve-Vrouwekerk gebruikt was als opslagplaats voor allerlei karren en landbouwgereedschappen. Drie dagen had men nodig gehad om de kerk weer zover opgeruimd te krijgen dat er een H. Mis opgedragen kon worden, hetgeen prompt geschied was. In 1637 opnieuw een changement de décor. De heiligenbeelden werden verwijderd en de dominees konden aan de slag. Op 11 oktober, om 11.00 uur, werd de eerste dankdienst gehouden. Voorganger was ds. Bergius uit Wijk bij Duurstede, die veldprediker in het leger van de prins was. De kerk was stampvol, psalm 68 werd gezongen en het thema van de preek gold psalm 40, het zesde vers. 's Middags was er weer een kerkdienst. Het kon niet op. Nu ging ds. Schuttenius van Swoll voor. Hij liet zich bij zijn preek leiden door psalm 118.²²

Frederik Hendrik woonde een kerkdienst in zijn eigen legerkamp bij. Hier ging de steile calvinistische dominee André Rivet voor. Hebreeuwen XII, vers 14 was het onderwerp van zijn preek. Ook de predikant Jacobus Revius liet zich niet onbetuigd. Deze papenhater verrijkte naar aanleiding van de geslaagde belegering de Nederlandse literatuur met het volgende staaltje van kasboek-poëzie:

Breda is gemaket vast	1534
Bij Maurits door het schip verrast	1690
Van Spinola daer na verkracht	1625
Door Frederick te recht gebracht	1637
Het cost Philips uyt synen schat	400.000.000
Daer voor heeft hij weerom gehat	0

Ook Vondel wijdde enige regels aan de belegering terwijl Constantijn Huygens dichtte:

”Op het doorschieten van Breda in de belegeringh”

”Oragnes eighen Stadt ’t onschuldige Breda
Viel synen heer te voet, en riep in ’thert, Gena
Waertoe so veel Geschutt, en soo veel bloed vergieten?
’t Most platt geschoten zijn, omdat men ’t rond sou schieten”²⁴

Met dat rond schieten bedoelde Huygens dat Breda door de vernietiging van het stadsgedeelte bij de Ginnekenpoort een meer ronde vorm gekregen had.

Alom in het noorden dus vreugde om de succesvolle afloop van de belegering. De Staten-Generaal lieten een gedenkpenning slaan. Frederik Hendrik bepaalde dat de inname van Breda jaarlijks op 10 oktober gevierd moest worden. Daarvan is later niet veel terecht gekomen. De belegering had natuurlijk ook veel slachtoffers gemaakt. In het leger van Frederik Hendrik sneuvelden 850 man en werden er 1.500 gewond. Op de stad werden 23.000 granaten afgevuurd. De belegerden telden ongeveer 1.500 man aan doden en gewonden.²⁵ Na dit beleg kwam Breda in rustiger vaarwater. De Tachtigjarige Oorlog was voor de Baroniestad eigenlijk voorbij.

AANTEKENINGEN

- ¹ Voor de oorlogvoering in de zeventiende eeuw zie: C.M. Schulten en J.W.M. Schulten, *Het leger in de zeventiende eeuw* (Bussum 1969).
- ² *Brieven van de Gedeputeerden te velde uit het leger voor Breda*, verschenen in: *Kroniek van het Historisch Genootschap*, gevestigd te Utrecht. (1867) 5e serie, 2e deel, p. 593 vv.
- ³ *Woordenboek der Nederlandse taal*. Deel 5 (Den Haag 1900).
- ⁴ Zie hiervoor: Th.E. van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda* (’s-Gravenhage 1744) en G.G. van der Hoeven, *Geschiedenis des vesting Breda* (Breda 1868).
- ⁵ Van der Hoeven, Bijlage XXX.
- ⁶ L. van Miert *Verhaal van hetgeen er onlangs bij de belegering en inneming van Breda is voorgevallen* (’s-Hertogenbosch 1917) 27.
- ⁷ *Ibidem*, 30.
- ⁸ *Ibidem*, 33.
- ⁹ Van der Hoeven, Bijlage XXXI.
- ¹⁰ *Brieven van de Gedeputeerden te velde*, 593-594.
- ¹¹ J. Commelin, *Frederick Hendrick van Nassauw. Prince van Orangien, zijn leven en bedrijf* (Utrecht 1652).
- ¹² Van Miert, 41.

- ¹³ *Journal ofte cort ende bondigh verhael van alle de ghedenckwaerdighste die der voorghevalen zijn sedert het optreden van zijn vorstelijke ghenade ende altesa den Doorl.Prince van Orangien Frederick Hendrick tot de victorieuselijke overwinnige der stad Breda* (Amsterdam 1637) 51.
- ¹⁴ Henry Hexam, *Journal ofte Een ware ende kort verhael van 't vermaerde beleigh van de Stadt Breda door het kloekmoech ende Victories beleyd van Synne Hoogheydt de Prins van Oranien ec.* (Delft 1638).
- ¹⁵ Briefwisseling van Hugo Grotius. Achtste Deel 1637. Uitgegeven door B.L. Meulenbroek. RGP 136 (Den Haag 1971).
- ¹⁶ Van Miert, 73.
- ¹⁷ Briefwisseling van Constantijn Huygens. Derde Deel. Uitgegeven door J. Worp. RGP 19 (Den Haag 1913).
- ¹⁸ Voor de capitulatievoorwaarden zie: Licuwe van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh, in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, Beginnende met het Jaert 1637, ende eyndigende met het Jaer 1644* (Den Haag 1669) 462-465.
- ¹⁹ Ibidem, 43.
- ²⁰ Ibidem, 38.
- ²¹ Van Miert, 79.
- ²² Johan Kaskee, *Gedenkwaardige en historische aanmerkingen betreffende de stad Breda* (Breda 1723) 56-58.
- ²³ Jacob Revius, *Over-Ysselsche Sangen en Dichten.*
- ²⁴ J. Worp III p. 36 20 november 1637.
- ²⁵ Van der Hoeven, 182.